

Јасеновац: парадигма НДХ

Драго Његован

музејски и научни савјетник

Рецензија

УДК 341.322.5(497.13)"1941/1945"

DOI 10.7251/TOP2006174N

Рецензија:

Тематска музејска изложба „Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945. године“

Тематска музејска поставка „Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945. године“, коју је за простор Дома Војске Србије у Београду приредила Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“ поводом обележавања 75. годишњице пробоја групе логораша 22. априла 1945. године, представља документовано сведочење о наказности нацистичке идеологије коју су у Независној Држави Хрватској спроводили њени оснивачи – хрватске усташе. Наиме, усташка идеологија „крви и тла“, у основи расистичка и мегаломанска, постала је дневна, тактичка и стратешка политика хрватске усташке државе, која је проглашена 10. травња (априла) 1941. године, пошто су трупе нацистичке Немачке стигле у Загреб, где су дочекане као ослободилачке. Војска Краљевине Југославије капитулирала је седам дана касније, јер није могла одолети нападу Хитлерове Немачке, Мусолинијеве Италије, Хортијеве Мађарске и Борисове Бугарске. А били су ту и домаћи издајници, више тзв. петих колона.

Усташе су у НДХ укључиле територију Бановине Хрватске, остале делове Босне и Херцеговине и област Срема, која је до тада била део Дунавске бановине Краљевине Југославије, док су се – због савеза са фашистичком Италијом – одрекли неких хрватских крајева у далматинском Приморју.

Хрватске усташе су прогласиле хрватску државу на подручју Краљевине Југославије која је била етнички хетерогена. Од око 6,5 милиона становника, Хрвата је било 3,3 милиона, нешто изнад 50 посто. Усташе су босанскохерцеговачко становништво исламске вероиспове-

сти прогласиле Хрватима исламске вере, њих 700.000. Али, на територији НДХ живело је преко 1,9 милиона Срба, 40.000 Јевреја, 30.000 Словенаца, 65.000 Словака и Чеха, као и 150.000 Немаца – фолксдојчера и 75.000 Мађара. Ту је било и других националности, Руса, Украјинаца, па и Рома, више десетина хиљада.

Усташе су Немцима морали дати аутономију и привилегије, а Мађаре толерисати и сарађивати са њима. Под удар хрватског нацизма, односно усташтва, дошли су Срби, Јевреји и Роми, као и сви други противници НДХ, па и неподобни Хрвати.

Што се тиче Јевреја у НДХ, усташе су се према њима односиле као и немачки нацисти: најпре су их обесправили, затим понизили, опљачкали, радно искористили и коначно уништили. Што се тиче Рома, НДХ их је скоро у потпуности уништила.

Што се тиче Срба, као другог по бројности етницитета у НДХ, примењена је трострука тактика: једну трећину протерати из НДХ, једну трећину покатоличити (превести са православне конфесије на католичку) и похрватити, а преосталу трећину поубијати. Циљ је био геноцидан. Стратешки циљ је био само један: да нема више Срба у НДХ.

У сврху реализације претходних циљева НДХ примењена су сва могућа средства којима једна држава располаже: државни закони, државни идеолошки апарати (радио, новине, плакати и леци, итд.), државни репресивни апарати (државна војска, усташка војница, жандармерија – редарство, тајне службе – УНС, Равсигур, регионална државна надлештва – жупанијска и најнижи нивои власти по селима. Та средства су комбинована и наизменично и истовремено провођена.

Србима је најпре забрањено име, промењен назив вере („гркоизточњаци“), забрањено ћирилично писмо, обезглављене епархије Српске православне цркве (убијене су четири владике), свештеници протерани или побијени, цркве и манастири опљачкани, црквена имовина подржављена, а већином сељачко становништво упућено на „преверавање“. У НДХ је током друге половине 1941. и првих месеци 1942. покатоличено око 240.000 православних Срба. После тога се прешло на стварање тзв. Хрватске православне цркве, у којој је Срби требало да буду „православни Хрвати“.

Физичко уништавање Срба, масовно убијање на кућном прагу у првим месецима постојања НДХ, што је изазвало оружани отпор, комбиновано је с упућивањем у логоре за масовно уништавање са седиштем у Госпићу (Госпић, Јадовно, Слана на острву Пагу). Истовремени

српски устанак у Дрвару и Србу против терора НДХ, 27. јула 1941. године, изазвао је италијанску реокупацију своје зоне утицаја у НДХ, тако да су усташе крајем августа 1941. формирале нови централни логор за уништавање Срба, али и Јевреја и Рома, као и других противника НДХ – у Јасеновцу и његовој околини.

Локација централног логора за истребљење „непоћудних и погибелних особа“ је промењена, али циљ је остао исти. Локација Концентрационог логора Јасеновац је била идеална за остварење његовог циља. С једне стране, локација логора поред реке Саве и ушћа Уне, те реке Струге, као и канала у мочварном подручју Лоњског поља, онемогућавала је бекство из логора, као и изненадне нападе на њега. С друге стране, логор се налазио у блиском додиру са подручјима насељеним српским становништвом – Поткозарје и Подгрмеч, западна Славонија и Банија – што је омогућило усташама да логор пуне без компликованих транспортних система: пешице, на коњским колима и камионима. Железнички превоз је такође био омогућен. Тако је преко 11.000 Срба, Јевреја и Рома из прилично удаљеног Срема завршило свој живот у логору Јасеновац.

Концентрациони логор Јасеновац био је систем логора за истребљење. Он је обухватио 5-6 посебних логора у самом Јасеновцу или његовом непосредном окружењу, као и логор у Старој Градишци. Стратишта жртава најпре су била с леве стране Саве, на разним локацијама, да би потом велико стратиште постала обала Саве у Јасеновцу, а највећа локација у месту Доња Градина с десне обале Саве. Више од половине свих жртава Концентрационог логора Јасеновац изгубило је свој живот на локацијама Доње Градине, а њихови посмртни остаци побаци су, а не сахрањени, у више стотина масовних гробница, на више десетина гробних поља. Многе и многе посмртне остатке ових мученика уништиле су усташе током пролећних месеци 1945. године, припремајући се да сакрију размере својих злочина, одржавајући логор у функцији све до краја априла 1945, чак и после пробоја мале групе преживелих логораша, када су минирањем зграда логора и уништавањем документације покушавали (и умногоме успели) да сакрију суштину конц-логора Јасеновац.

Концентрациони логор Јасеновац у Независној Држави Хрватској, који је функционисао од краја августа 1941. до краја априла 1945. године, и који је однео више стотина хиљада невиних живота Срба, Јевреја и Рома, као и антифашиста разних националности, а међу њима и Хрвата, непосредно после Другог светског рата био је предмет ис-

траживања неколико комисија обновљене југословенске државе, пре свега Државне комисије, затим Земаљске комисије са седиштем у Загребу, а потом и Покрајинске комисије Војводине са седиштем у Новом Саду. Налази ових комисија публиковани су у том времену с обзиром на актуелну политичку ситуацију, а затечени објекти, који су били у функцији логора, углавном су уништени. С обзиром на прокламовано „братство и јединство“ свих народа (касније и народности) социјалистичке и федеративне Југославије, тема конц-логора Јасеновац постала је веома деликатна. Ипак, нешто се морало учинити, јер су и даље живели неки потомци јасеновачких жртава, као и мали број преживелих јасеновачких логораша, они из пробоја од 22. априла 1941, као и деца логораша који су преживели захваљујући акцији Диане Будисављевић.

Тако је, ипак, 1966. године обележен логор у Јасеновцу спомеником аутора Богдана Богдановића, „Камени цвет“, узвишеним хумкама са леве стране Саве и гробним местима у Доњој Градини с десне стране реке Саве, као и музејском поставком у Јасеновцу, у новоизграђеној згради 1968. године. Цело подручје конц-логора Јасеновац проглашено је спомен-подручјем. Истраживања масовних гробница у Доњој Градини, која су била сондажна, обављена су 1976. године. Десет година касније радници Спомен-подручја Јасеновац отворили су једну гробницу и пронађени материјал (кости) послали на стручну анализу у Загреб. А онда је дошла 1991. и сецесија хрватске из југословенске федерације.

До тада јединствено меморијално подручје, Спомен-подручје Јасеновац, физички и административно је подељено на део који је од 1995. припао независној Републици Хрватској и део који је остао у Босни и Херцеговини, на територији Републике Српске. Хрватска држава је обновила девастирани музеј у месту Јасеновац, уз снажан отклон према његовом наративу који је постојао до 1991. године, следећи ревизионизам у погледу на Други светски рат на подручју Југославије, који су најпре промовисале преживеле усташе у западном свету, а потом и југословенски генерал и доктор историјских наука Фрањо Туђман, први председник обновљене независне Републике Хрватске. Највише се лицитирало карактером логора и бројем његових жртава. С обзиром на тезу да је то био радни логор, а не логор за уништење, систематски су умањиване процењене бројке о његовим жртвама, које су 1945. године изнеле раније помињане комисије – државна – Југославије и земаљска – федералне Хрватске, будући да никада није проведено

систематско истраживање могућих стратишта на којима су логорашки губили своје животе.

С обзиром на ове чињенице, Република Српска је 2003. године формирала Јавну установу „Спомен-подручје Доња Градина“, са циљем да се брине о меморијалу на свом подручју и истражује и презентује усташки злочин геноцида који се провео у Независној Држави Хрватској од 1941. до 1945. године. Ова установа још нема сталну поставку о конц-логору Јасеновац, али има довољно знања и материјала да на музеолошки прикладан начин прикаже суштину Концентрационог логора Јасеновац у НДХ. То се показује и на овој изложби и одштампаном каталогу, чији су аутори Тања Тулековић и Дејан Мотл.

Аутори су на овој изложби користили документарни материјал, музејске предмете и фото видео материјал, настојећи да презентују хронолошки преглед најважнијих чињеница о Концентрационом логору Јасеновац. Изложбу прати каталог са ауторским текстовима Тање Тулековић и Дејана Мотла, са одабраним илустрацијама и потписаним легендама на српском и енглеском језику.

Веома комплексно питање Концентрационог логора Јасеновац аутори су приказали кроз неколико тематских целина.

Прва целина носи наслов: Оснивање Независне Државе Хрватске. Приказана је етничка структура и географски опсег НДХ коју су основале усташе, усташка идеологија и тзв. закони који су „легализовали“ њихову геноцидну политику према Србима, Јеврејима и Ромима. „Док су у односу према Јеврејима и Ромима усташке власти следиле политику Трећег рајха, однос према Србима био је искључива специфичност Независне Државе Хрватске“ – констатују аутори. Ова специфичност се односи на политику присилног покатоличавања, присилног протеривања и физичког уништавања Срба на најмонструозније начине, што је карактеристика за успостављене логоре, а посебно Јасеновац.

Друга целина се односи на оснивање логора у НДХ. Први логори су основани у Керестинцу и Копривници итд., пре њиховог „законског“ регулисања. Први систем логора за истребљење Срба је госпићка група логора (Госпић, Јадовно, Слано, Матејна), у којем је уморено преко 40.000 лица. Овај систем је морао бити напуштен средином августа 1941, пошто су Италијани, због пацификовања стања у НДХ у својој интересној зони, после устанка у Дрвару и Србу, онемогућили даљи усташки геноцид.

Трећа целина се односи на Јасеновац, где је најпре приказано само место, а потом оснивање више логора у и око Јасеновца крајем августа 1941. Први логор је Крапје, где су доведени преживели из логора Госпић.

Концентрационим логором Јасеновац управљала је установа НДХ, која се називала Усташка надзорна служба (УНС), као и свим другим логорима у НДХ. После Крапја, формиран је логор II – Брочице, а после овог логор III – Циглана, а затим логор IV – Кожара, да би затворска установа у Старој Градишци постао – логор V. Уз још нека места и објекте (у Доњој Градини), ови логори су представљали систем Концентрационог логора Јасеновац.

Четвртом целином ове изложбе можемо сматрати податке, писане и сликовне, документарне и меморијалне, који посведочују какав су третман у логору имали логораши, мушкарци, старији и млађи, жене, деца и разне професионалне категорије становника, које су имале ту злехуду судбину да буду проглашени за „непоћудне и погибелне особе“ по НДХ. Аутори су приказали њихов радни напор, умирање услед глади, болести и исцрпљености, као и начине ликвидације оних који више нису могли својим постојањем користити НДХ, уз садистичка мучења и иживљавања „пробраних“ усташких целата. Некорисне логораше по НДХ убијали су одмах по уласку у логор. Јер, у овај логор се само улазило и улазило, а места за нове логораше је увек било. То значи да су свакодневно, а у неким периодима и веома масовно, усташке власти ликвидирале логораше. Има сведока, а има и гробница.

Аутори изложбе и каталога с правом закључују: „Концентрациони логор Јасеновац, по злочинима, зверствима, насиљима и броју убијених, спада у ред највећих концентрационих логора у Европи за време Другог светског рата. Испред њега су само Аушвиц и Треблинка. По начинима мучења и ликвидација он је био без премца.“ Тачно, конц-логор Јасеновац је без премца, али је он још увек сакривен у међународној јавности као логор за истребљење.

Пета целина изложбе и каталога односи се на Доњу Градину, место преко пута места Јасеновца, али с десне стране реке Саве. Подручје села Доња Градина прикључено је логору Јасеновац јануара 1942. године. На овом подручју вршена је масовна ликвидација логораша, који су бацани у велике масовне гробнице. На девет гробних поља налази се 105 великих гробница, са површином од 10.130 м². Пронађене су још 22 гробнице, али им величина није одређена. Спомен-

подручје Доња Градина проглашено је 1975. године, с тим да ужа зона обухвата 117 хектара, а шира зона заштите 808 хектара.

Аутори су дужну пажњу посветили последњим данима постојања логора, када су усташе наредиле прекопавање гробница и спаљивање лешева логораша, ликвидацију преосталих логораша и минирање логорских објеката.

Укупно 169 логораша је успело да преживи Јасеновац: 90 из пробоја из логора Циглане, 12 из логора Кожара, 2 из логора Циглана који су побегли пре пробоја, 11 из Усташке болнице, 11 из усташког Брзог склопа, 14 из истражног затвора у Јасеновцу, 6 са логорских економија и 15 из логора Стара Градишка.

Усташе су се повукле из уништеног логора, а потом су га запоселе снаге Југословенске армије (партизани), тако да није било борбе ни за логор, ни за ослобођење логораша, јер их живих више није ни било у логору.

Послератне власти уништиле су и преостале објекте логора, тако да су од логора остали само трагови злочина у уништеним и неуништеним гробницама, које су делом откривене и делимично истражене, а делом остале скривене. Тако је то остало до дана данашњег.

Аутори су скренули пажњу посетилаца на највеће зликовце, одговорне за злочине у конц-логору Јасеновац, из чега је видљиво да многи од њих нису одговарали за почињена злочинства, почев од поглавника НДХ Анте Павелића, министара НДХ, па до команданата логора.

Изложба и каталог „Концентрациони логор Јасеновац“ аутора Тање Тулековић и Дејана Мотла представља један од могућих приказа шта се догађало у Јасеновцу од 1941. до 1945. године, да се схвати ко су жртве а ко целати, шта је мотивисало једне да без отпора иду на рад у „радну службу“, а шта друге да их радно искористе и онда ликвидирају. С обзиром на то да није реч само о мушкарцима, већ и о женама и о деци, нема сумње да је овде реч о тоталном геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ. Конц-логор Јасеновац је парадигма геноцидне политике Независне Државе Хрватске од 1941. до 1945. године.

Аутори на једном месту у каталогу с правом констатују: „Злочин геноцида у Независној Држави Хрватској није дело групе људи већ државе и њеног државног апарата“. То се односи на све масовне злочине који су почињени у НДХ, а посебно оне који су почињени за време постојања Концентрационог логора Јасеновац.